

AFGANİSTAN TÜRKMENÇESİ METİNLERİNDEKİ EKSİZ AD TAMLAMALARI

Rıdvan ÖZTÜRK*

ÖZET

Afganistan Türkmençesi genel itibariyle Türkmenistan Türkmençesine uygundur. Ancak yazılı geleneğe ve standartlaşmaya henüz geçememiş olması, onun kendisine has bazı sıra dışı özellikleri eselere yansıtmasını sağlamıştır. Bu özelliklerden birisini eksiz ad tamlamaları oluşturmaktadır. Eksiz ad tamlamaları, Türkmençe dil bilgisi kaynaklarında “goşma ad” (birleşik ad, birleşik kelime) başlığı altında kalıcı adlar oluşturmaları yönü ile incelenmiştir. İyelik üçüncü şahıs ekinin düşürülmesi ile oluşturulan ve kalıcı ad konumuna geçmemiş ad tamlamalarına ise temas edilmemiştir. Bu yazıda, Afganistan Türkmençesi ile yayımlanmış eserlerden tespit ettiğimiz eksiz ad tamlamaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan Türkmençesi, eksiz ad tamlaması, geçici yapılar, birleşik adlar, birleşik kelime.

POSSESSIVE CONSTRUCTIONS IN AFGHANISTAN TURKMAN TEXTS

ABSTRACT

Generally, Afghanistan Turkmen is compatible with Turkmenistan Turkmen. It hasn't been standardization in literary yet, so it reflects some features its own unique. One of these features is possessive constructions without suffixes. Possessive constructions without suffixes were researched in terms of constituted permanent nouns entitle “goşma noun” (combined noun, compound word) in Turkmen language resources. It wasn't dealt with possessive constructions which did not constitute permanent nouns and was constututed by

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi ozturk@selcuk.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 5/1 Winter 2010

removing of third person possessive suffix. In this article, it was researched into possessive constructions without suffix determined in Turkmen published works in Afghanistan.

Key Words: Afghanistan Turkmen, possessive construction without suffix, temporary structures, combined noun, compound word.

Türkmencede eksiz ad tamlamalarına dair izahlar

Türkmencede eksiz ad tamlaması, bazı kaynaklarda ele alınmıştır. Türkmen Türkçesi Grameri'nde, Türkiye Türkçesinde ad tamlamasına denk gelen yapılar, birleşik adlar başlığı altında verilmiştir: *aşgazan* "mide", *ayakgaap* "ayakkabı", *bilbag* "kuşak, kemer", *düyeguş* "devekuşu", *hamur maya* "hamur mayası" vb. (Kara 2005: 173).

Hanser'in çalışmasında ise iyelik grubu başlığının "Her iki sözcük de ek almaz" alt başlığında "*demir yol*", "*daş kömür*" örnekleri verilmiştir (Hanser 2003: 175). Yine Hanser'in çalışmasının "Birleşik Adlar" kısmında da "Ekli ya da eksiz ayrı tipteki iki ad ya da sözcük birleşerek farklı anlamda yeni bir sözcük yapar." denilerek şu örnekler verilmiştir: *bilyüp* "kuşak, kemer", *yolbaşçı* "önder, lider", *üçburçluk* "üçgen, üç köşeli", *dünyägarayış* "dünya görüşü", *sözbaş* "önsöz", *düyeguş* "deve kuşu", *otlu çöp* "kibrit", *bedenterbiye* "beden eğitimi, jimnastik", *gülyaka* "broş", *agzıbirlik* "ittifak, oy birliği, uyum" (Hanser 2003: 156-157).

HZTD adlı eserde de, eksiz ilgi halinin ikinci grubunda "iki tarafı da eksiz olan ve birleşik isim haline gelen tamlamalar" diye ele alınıp "*demiryol*, *ayakgap*, *başdarak*, *aşgazan*" örnekleri verilmiştir. (HZTD 194-196, Biray 223-224). Yine aynı eserin birleşik adların anlatıldığı bölümünde eksiz tamlamalar adla adın bir araya gelmesi başlığı altında işlenmiştir. Bu başlık da "Yapım eki almamış iki ismin bir araya gelmesi" (*düyetaban*, *atgulak*, *ayakgap*, *gülyaka*, *unaş*, *düyeguş*, *baggoyun*, *attorba*, *ikbaş*, *bedenterbiye*, *Nebitdag*) ve "Biri yapım eki almış iki ismin bir araya gelmesiyle" (*yolbaşçı*, *gözboyagçılık*, *sesyetim*) alt başlıklarına ayrılmıştır (HZTD 231-232, Biray 1999:199).

Oğuz grubu yazı dillerinde ad üzerine yapılan karşılaştırmalı bir çalışmada da eksiz tamlamalar, iyelik eki düşmüş ad tamlamaları kabul edilerek birleşik adlar diye değerlendirilip belirtisiz ad

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010

tamlamalı örneklerle bir arada verilme yoluna gidilmiştir: *yüzbaşı, düyeguş(u), tagtabiti, suvoti, unaş(i), gelinbarmak(i), ayakgap(i), attorba(sı), ocakbaş(i), onbaşı, onbegi, saçbağı, guşgözü, elyaglık(i), demir yol(u), araba yol(u), suv kedi(si)* (Biray 1999: 202).

TDG 2000’de de üçüncü şahıs iyelik ekinin düşürülmesi şeklinde gösterilerek “*ayakgap, duzdorba, sokudaş, tüynükyüp, gazayak, attorba, durakbukça, düyehalik*” örnekleri (TDG 2000: 60) verilmiştir. Aynı eserin “goşma adlar” ile ilgili bölümünde “iki veya daha fazla kelimenin bir araya getirilerek yeni anlamlı bir kelimenin ortaya çıkarılması olarak tarif edilip “*goyunguş, gelinbarmak, kellebaşayak, düyeguş,*” vb örnekler verilmiştir. Ayrıca “goşma adlar”ın yapısı anlatılırken de, söz sonunda iyelik ekli veya iyelik eksiz şekillerle kurulur denip “*ocakbaş(i), atagzı, atgulak, gözyaş, ayakgap, çemçetorba*” örnekleri verilmiştir (TDG 2000: 34, 36).

Türkmençe dilbilgisi kitaplarının bu yapıyı, HZTD’de nüvesini bulmuş bilgileri kısmen yorumlayarak veya kısmen farklı örnekler ekleyerek genel itibariyle de birleşik ad terimi adı altında ele aldıkları gözlemlenmiştir. Yapı bakımından iyelik 3. şahıs eki almadan bir araya getirilmiş şekiller ile bu eki almış belirtisiz ad tamlaması kalıbındaki şekiller bir arada verilme ve aynı başlık altında işlenme yoluna gidilmiştir.

Yukarıda bahsedilen kaynaklarda “goşma adlar” başlığı altında ele alınan bu yapılar esas itibariyle kalıplaşmış ve kalıcı adlar oluşturmuş örnekleri içermektedir. Bu örneklerle benzer olmakla beraber kalıplaşmamış geçici birliktelikler oluşturan eksiz ad tamlamaları, Afganistan Türkmenesinde azımsanamayacak ölçüde karşımıza çıkmaktadır.

Afganistan Türkmencesi metinlerinde geçen eksiz ad tamlamaları

Son zamanlarda Afganistan’da Türkmençe yayımlanan metinlerde dikkat çekici hususlardan birisini eksiz tamlamalar oluşturmaktadır. Genel Türkçede yaygın olduğu şekli ile bu bölge Türkmenesinde de yaygın şekil, ekli ad tamlamalarıdır. Gerek belirtili, gerekse belirtisiz ad tamlamaları basit veya zincirleme şekilleriyle kullanılmaktadır. Bu kullanılışların yanında önemli ölçüde eksiz ad tamlaması kullanılışlarına da rastlanır. Bu eksiz tamlamalar yukarıda gösterildiği gibi kalıplaşmış-kalıcı birleşik ad veya eksiz ad tamlaması örneklerine uygun olanlarının yanı sıra, bu özelliklere tam uymayan kalıplaşmamış-geçici eksiz ad tamlaması örnekleri dikkat çekicidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Kalıplaşmamış-geçici eksiz ad tamlamalarının gruplandırılması

Kalıplaşmamış-geçici eksiz ad tamlamalarında tamlanan unsurunda kullanılan kelimelerin belli gruplarda yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Bunlar içerisinde ilk sırada gelen yer ve zaman bildiren adların yanı sıra, başka özellikler bildiren birçok tamlanan adına da rastlanır. Bu eksiz ad tamlamalarını oluşturdukları gruplara göre şu başlıklar altında ele alabiliriz:

1. Tamlananı yer ve yön gösterenler

1.1 Belli bir coğrafi yeri gösterenler

Herkesin bildiği veya belli bölge insanının bildiği somut gerçekliği olan özel bir yerin ifade edilmesinde kullanılırlar. Bu tamlamalarda anlamı özelleştiren unsur tamlayan unsurdur. “*iyi, şehir, kent, deşt*” vb kelimeler tamlananda kullanılır: *Hind dengizning* B 4, *Kıpçak deşt* İDD 32, *Xive kentde* Ş 34, *Serpul şehre* İDD 36, *Gence iyilde*, *Hıtay iyilde* Ş 34, *Merv iyilde* Ş 35, *Saba iylden* B 62, *Hokand iylden* KS 3, *Andxoy iyilde* KS 6 vb.

Türkmenistaning Lebab vilayetining *Xaliç rayonda* eneden bolp... Turan 2001:79

Kıpçak deştiden şair sultan Türkde bar İDD 32

Xive kentde hasiblerimiz erti düyn Ş 34

Afgan iyldin size selam getirdim M-ŞT 45

Lebab vilayete yetüşdi sefer M-ŞT 48

1.2. Belli bir coğrafi yeri göstermeyenler

Bu tamlamalar kesin bir yere işaret etmez, genel anlamda yer ifadesinde kullanılır. Bu tamlamalarda tamlayanın soyut veya somut olmasına göre kavramın soyutluğu veya somutluğu belli olur. Bu grup içinde en çok kullanılan “*yol*” kelimesinin yanı sıra “*batlak, sahra, yer*” vb kelimeler de tamlanan unsuru olarak kullanılmıştır: *dünya yüzde* İDD 33, B 83, *savaş meydanda* B 68, *harman yer* Y 74, *korki sahra, gam sahrada* B 85, *cehil batlaga* B 80, *xıyal mevcde* B 91; *ferheng yolda* Ş 34, *Xuda yolda* B 16, *cihad yolda* KS 2, *adil yola* Ş 39, vb

Dünya yüzde acayıbdır Tacmahal İDD 33

Harman yer asta koygın Y 74

Misafir yerlerde perişan etdi M-ŞT 40

Mareke meydanda bir uçar guşdı C 7

Merdler yanı *savaş meydanda* tapıl B 68

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Gam sahrada sergerdan men mecnun dek B 85

Zulmat yolda ilim şemin yakmana uçgın balam B 66

Bulaşıp yörmegil *nadanlık yolda* M-ŞT 11

Eger etse *ilim yolda* ictihad Ş 42

Cihad yola yoldaş saylan ekeni KS 3

1.3. Tamlananı edatımsı yapıda olup yer ve yön gösterenler

Aslında ad olduğu halde son çekim edatı gibi kullanılan “*taraf, yan, bab, sari, dapa*” vb bazı eksiz kelimelerle tamlamalar kurulabilmektedir: *Bizans taraf* İDD 31, *yetim taraf* B 94, *edeb babda* B 96, *mirad yandan* İDD 43, *ahiret sarıga* vb.

Edeb babda Andxoying her zaman sanı bar B 96

Afgan dapa ko çin iyler içinde KS 7

Yetim taraf hiç birisi bakmadı B 94

Gark boldı Ceyhuna *Çengiz tarafdán* C 22

Mirad yandan öysip nesim-i şimal İDD 43

Nara tartıb *düşmen sarı* çıkarding M-ŞT 19

2. Tamlananı zaman bildirenler

Zaman bildiren “*çag, gün, ay, gice, zaman*” gibi bazı kelimelerin tamlanan unsuru olarak kullanıldığı eksiz tamlamalar vardır. Bunlar içinde en çok kullanılan kelime “*gün*”dür: *dang çag* İDD 43, *roza ayda* B 11, *kış ay* EM 7,8, *mahşer günden* B 7, *savaş günde* Y 17, 45, *arefe günde* Y 40, *Uhut gazatı günde* R 11, *kıyamet gün* R 45, *kadir gice* B 11, *mirac gicede* R 43, vb.

Mübarek *roza ayıng* yigrim yedinci günü B 8

Mahşer günden korkıp gözüm yaş dökmiş B 7

Türkmenistan *garaşsızlık zamanda* M-ŞT 38

Cuma gice bilen *ıyd gicelerde* gelürler R 4

Gamda yatma ey dil! *Dang çag* dirildi İDD 43

Zülhicce ayında *arefe günde* Y 40

Gurbet günde kalıb teng boldı halım M-ŞT 26

3. Tamlananı bir nesne adı bildirenler

Bazı (*meşal, döşek, çırag* vb) eşya adları ile (*şarab* vb.) içecek adları genel olarak tamlayan kısmında soyut bir adla birlikte

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

mecazi bir anlamda bir tamlama oluşturulmaktadır: *ikbal çırak* İDD 43, *matem döşek* İDD 48, *bayram döşek* İDD 48, *xoşlık meşal* İDD 48, *sulh şarabdan* B 54, 56, *mihir şarabdan* B 56 vb.

Sulh şarabdan eger berseng peyman B 54

Öçip yatan *ikbal çırak* dirildi İDD 43

Xoşlık meşal vatanımızda yakıldı İDD 48

Matem döşek vatanımızda yığılıp

Bayram döşek ülkamızda yazıldı İDD 48

4. Tamlananı belli bir grup oluşturmayan adlar

Yukarıdaki gruplara dahil edilemeyen ve örneklerinin azlığı sebebiyle belli bir grup oluşturmayan eksiz ad tamlaması örnekleri de vardır: *İslam dinden* Ş 40, B 9, *İslam dine* B 8, *kurban namaz* M 14, *nifak derde* B 55, *hasret derde* B 81, *kemlik derde* B 85, *nifak odna* B 55, *şah rejimde* İDD 35, *adam sana* Ş 42, *Türkmen naklda* R 5, *Türkmen oğlanlara* R 40, *Türkmen kavımların* R 21 vb.

İslam dinden tapar gevher-i şah-var Ş 40

İslam dine iftixar, sanga iberlän Kuran B 8

Hicran oda yüräk daglap..., Turan 2001: 80

Hicran oda köyüb yanmalı boldum M-ŞT 36

Kemlik derde örtenyörün sinsiräb B 85

Şah rejimde geldi xan derdli dek İDD 35

Bu kitabdan faydalanmanı *Türkmen oğlanlara* nasib etsün R 40

Türkmen dilde yazıb aydışı bile... M-ŞT 43

İftixarınrı yitirding gurı *adam san* bolıp M-ŞT 64

Değerlendirme

Afganistan Türkmencesi metinlerinde geçen bu eksiz ad tamlamaları, “kalıplaşmış-kalıcı” ve “kalıplaşmamış-geçici” yapılar olarak iki gruba ayrılabilir. Kalıplaşmış-kalıcı yapılar Türkmen dilbilgisi kitaplarındaki “goşma ad” terimine uygun yeni bir kavramı veya nesneyi karşılamak üzere eksiz olarak bir araya getirilmiştir. Taradığımız metinlerde de yukarıda örneklerini gösterdiğimiz dilbilgisi kitaplarındakilere uygun kalıplaşmış-kalıcı örnekler vardır:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

dang yulduz İDD 35, *Xuday kul* Y 21, *bedev at* M-ŞT 49, *huma kuş* Ş 33, *bal arı* İDD 42 vb.

Bazı araştırmalarda bu yapıların eksiz iki adın bir araya getirilmesi ile oluştuğu belirtilip eksizliğin sebebi ile ilgili bir bilgi verilmezken (HZTD 194-196, Kara 2005: 173, Hanser 2003: 156-157, 175); HZTD'deki örnekleri Biray, "HZTD'de ikinci grupta yer alan örneklerin de aslında iyelik ekleri düşmüş isim tamlamaları olduğu anlaşılmıştır.... Esasen kuruluş olarak isim tamlaması mantığı içerisinde yapılmış ama sonradan yapı olarak bu özelliğini kaybetmiştir: *düyeguş(u)*, *unaş(t)*, *attorba(sı)* vb." diye izah etmiştir. (Biray 1999: 201-202).

Bu kalıplaşmış-kalıcı yapılar Türkiye Türkçesindeki eksiz ad tamlamalarına (Demir 2007: 41) şekil ve anlam bakımından uygun gelmektedir. Ancak kalıplaşmamış-geçici tamlamalar farklı özellik göstermektedir. Örneklerinden de açıkça görüleceği üzere bu yapılar, belirtisiz ad tamlamaların sonundaki iyelik üçüncü şahıs ekinin düşürülmesi ile oluşmuştur. Bu düşürülme örnekliler, genellikle bir hal ekinin getirildiği durumlarda görülür. Fakat hal eki getirilmeyen durumlarda da görülebilir. İyelik ekinin düşürülmesinde bir standartlaşma oluşmamıştır. Bu durum, aynı veya benzer örneklerin bazen aynı metin içerisinde hem iyelik ekli hem de iyelik eksiz kullanımlarının görülmesinden de anlaşılmaktadır: *zulmat yolda* ~ *ikbal yolın* B 66; *roza ayda* ~ *roza ayı* B 11; *maşer günden* B 8 ~ *maşer gününde* B 11; *sulh şarabdan* ~ *sulh şarabın* B 56, *Murgab derya* ~ *Seripul deryası* C 29, *Cuma gicesi* ~ *Cuma gicede* R 4, *Türkmen naklında* R 41 ~ *Türkmen naklda* R 5, *Lebab vilayetining* Turan 2001:79 ~ *Lebab vilayete* M-ŞT 48 vb.

Zilhicce ayında arefe günde Y 40

Zekat beren maşer gününde aman B 11

Cuma gicesi Cuma günü bir gice bir gün avval... R 4

Cuma gicede veya çaharşenbe gicede veya başga vakitlerde mendür. R 37

Türkmen naklında hem bardur R 41

Türkmen naklda bardur R5

Roza ayda takva bilen roza tut B 11

Roza ayı zinhar kinäni taşla B 11

Dadırmasang sulh şarabdan Behmene B 56

Bade berseng sulh şarabın ber manga B 56

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*

Eksiz ad tamlaması örnekleri çoğunlukla manzum metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Ancak bunu vezin gereği yapılmış bir kısaltma olarak görmek mümkün değildir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere bir ad tamlamasının eksiz şeklinin yanı sıra, aynı tamlamanın ekli şekline de aynı eserde rahatlıkla rastlamaktayız. Tabii olarak mensur eserlerde de hem ekli hem de eksiz şekillerin olması bu özelliğin manzum veya mensur ayrımı yapılmadan kullanıldığını göstermektedir.

Bu yapılar bize Köktürk abidelerinde geçen “*Ötüken yış, Tabgaç kagan, Türk bodun*” örneklerini hatırlatmaktadır. “*Türkmen kavımların hemmeleri R 21*”, “*Türkmen xalk* arasında BK d” gibi örneklerde bunları doğrudan destekleyebilir. Ancak art zamanlı bir inceleme bu çalışmanın çerçevesi dışında kalmaktadır.

Sonuç

Afganistan Türkmenesi ile yayınlanmış metinlerde görülen kalıplaşmamış-geçici eksiz ad tamlamaları ilginç bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özellik, Türkmenistan Türkmenesinde ve diğer birçok Türk yazı dilinde görülen kalıplaşmış-kalıcı eksiz ad tamlamalarının oluşumuna bir izah olarak görülebilir. Yine, Mayzel’in belirttiği gibi “*Bu izafetler Türk dilinin olgunlaşma safhalarına muvazi olarak gelişmişler ve her biri muayyen ve kati şekiller almışlardır. Bununla beraber henüz tam ve kesin şekil almamış izafetler de vardır. Mesela, Sovyet Rusya ve Sovyet hükümeti gibi. Bu gibi izafetlere giren yeni kelimelerin Türkün düşüncesinde substantif veya adjektif olarak taayyün etmemiş olmamasındandır.*” diye de yorumlanabilir (Mayzel 1958: 295-296).

KAYNAKÇA

a) Taranan kaynaklar

- B: Behmen, Abdülkerim (2001), Bagbostan, Pakistan.
 BK: Devlet Muhammed Bal Kızıling Divanı(2000), (Haz. Abdülmecid Turan), Peşaver.
 C: İşçi, Abdülmecid (1999), Ceyhunname, Gorgan.
 EM: Behmen, Abdülkerim (2002), Ene Mehri, Kabil.
 İDD: Behmen, Abdülkerim (2002), İyl Dostı Dostım, Kabil.
 KS: Behmen, Abdülkerim (2003), Kurban Serdar.
 M-ŞT: Müsaid, Hoca Nefes (2003), Şiirler Toplamı, Peşaver.
 R: Mevlevi Abdurrahman Baymırad Tagan (2004), Mecmua-i Türkmeni, Horasan.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 5/1 Winter 2010*

Ş: Behmen, Abdülkerim (2001), Şiir Türkmen Dilinde, Pakistan.
Turan 2001: Turan, Abdülmecid (2001), Köngüller Sedası, c. II, Peşaver.

Y: Yaver, Xudaykul (2003), Yürek Derdi, Eşar, Peşaver.

b) Yararlanılan kaynaklar

BİRAY, 1999: Biray, Himmet (1999), Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, Ankara.

HZTD: Azımov P. vd., Hezirki Zaman Türkmen Dili (1960), Aşgabat.

TDG 2000: Borjakow A. vd, Türkmen Dilining Grammatikasy, Morfologiya, Aşgabat1999 (Ankara 2000).

KARA, 2005: Kara, Mehmet (2005), Türkmen Türkçesi Grameri, Ankara.

MAYZEL, 1958: Mayzel, S.S. (1958), "Türk Dilinde İzafet", (Çev. A. İnan), TDAY-Belleten 1957, Ankara, s. 279-313.

HANSER, 2003: Hanser, Oskar (2003), Türkmençe Elkitabı (Çev. Z. Kargı Ölmez), İstanbul.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/1 Winter 2010*